

18. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринбург 1-10 июня 1910 года. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая -10 июня 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. – К., 1916;

19. *Перетц В.М.* Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.

20. *Перетц В.М.* Отчет об экскурсии русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914. – 86 с.

21. Там же. – С.12-20.

22. Там же. – С.28-38.

23. Там же. – С.39-48.

24. Там же. – С.49-52, 53-73.

25. Там же. – С.74-79.

Валентин Панченко

НАУКОВА СПАДЩИНА І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855 – 1931)

Наділений талантом публіциста і письменника Іван Петрович Білоконський після арешту в 1879 р. і заслання до Сибіру у 1886 р. прибув на постійне поселення в Орел, а потім до Курська під нагляд жандармів. Не маючи змоги займатися творчою працею в Україні, він змушений був перебиватися повсякденними заробітками у земствах російських губерній. Як високоосвічена і прогресивно мисляча людина Іван Петрович, потрапивши до “третього елементу” земства, розпочав свою діяльність зі скромної посади статистика Орловського губернського земства і пройшов шлях до завідувача статистичного бюро Курського, а потім і секретаря Харківського губернських земств. За цей час він підготував і опублікував низку наукових праць, присвячених земству, народній освіті, конституції, демократичним свободам, установчим зборам і поваленню самодержавства [1-10]. Серед них монографії і наукові трактати, брошури та історичні огляди, нариси і статті – далеко не повне узагальнення науково-публіцистичної спадщини І.П. Білоконського.

Звідавши у молоді роки тяжкої долі сільського вчителя (свого часу як людина дворянського походження, котра не мала приватної власності, змушений був працюю заробляти собі на життя), він особливу увагу приділяв земській початковій освіті. Заслуговує на увагу монографія І.П. Білоконського “Народное начальное образование в Курской губернии”, в якій розкривається методика і методологія статистичної діяльності [8, 487с.].

Книга підготовлена на основі земських джерел, які склалися із двох груп: першої - матеріалів земських управ про стан початкової народної освіти з 1864 по 1895 рр., і другої - даних земських матеріалів для характеристики початкової земської освіти на основі відповідей 1265 сільських учителів на розіслані їм анкети.

Монографія обсягом понад 360 сторінок складається із 16 глав, кожна з яких глибоко аргументована джерельною базою, додатками, схемами і графіками. У першій главі “Начальная школа в доземский период” мова йде про те, що народна, загальнодоступна освіта з'явилася в Європі на початку XIX ст. спочатку в Пруссії, а потім у Франції та Англії. “До того часу цивілізація зупинялася на вищих і середніх прошарках суспільства; процвітали університети, гімназії, технічні і спеціальні

*До “третього елементу” належали сужбовці, найняті земством для виконання певного виду роботи. До “першого елементу” відносилися гласні, а до “другого елементу” - службовці земської управи.

школи, навчалися діти дворян, купців, - але для навчання нижчих класів не було влаштовано ніякої загальної системи і, крім небагатьох приватних благодійних товариств, ніхто і не задумувався про моральне і розумове виховання чорноробочого люду” [8, с.10]. У Російській імперії у ті часи вважалося, що навчання тільки відволікатиме селянина від землеробства, котре повинно бути для нього єдиною школою. Правда, з приходом на престол Олександра I питання про народні школи було порушене, але при ньому було відкрито всього 349 шкіл. У 1828 р. на всю Росію нараховувалося 600 шкіл. Це було так мало, що навіть міністр Шишков визнавав початкову освіту неіснуючою [8, с.12].

Лише у 1845 р. було видано “Порадник для керівництва сільськими єпархіальними училищами в поселеннях державних селян”. Передбачалося, що для поширення початкових народних училищ серед державних селян потрібно справу навчання передати єпархіальному духовенству, а безпосередній контроль покласти на окружних начальників Міністерства державного майна, які мали двічі на рік оглядати кожне училище, бувати на екзаменах і надавати детальну інформацію про стан училищ керуючим палатами державного майна, а вони принаймні раз на рік інформувати про стан училищ міністра.

Вплив єпархіального духовництва на сільські училища полягав “в обранні достойних смотрителів та учителів із місцевих священників, дияконів і причетників або із семінаристів, які закінчили курс і затверджувалися на посадах місцевою палатою державного майна. Участь училищного начальства Міністерства народної освіти полягала в тому, що палати державного майна повинні були повідомляти директорам училищ про відкриття і закриття сільських шкіл та подавати їм щорічні облікові відомості про стан училищ, число учителів та учнів” [8, с.12]. Крім того, губернські директори і повітові штатні смотрителі училищ зобов’язувалися оглядати сільські училища і про наслідки повідомляти керівників палат та окружних начальників державного майна.

Розглянувши загальну організаційну сторону проблеми, І.П. Білоконський аналізував далі її фінансовий стан. З’ясував, що утримання сільських училищ було віднесене на рахунок громадських зборів і на кожне з них визначено по 250 руб. щорічно, в тому числі: платня учителю – 85 руб., його помічнику – 75 руб., сторожу – 17 руб. 50 к., наймання будинку, опалення і освітлення – 45 руб. і на навчальні посібники – 27 руб. 50 к. Крім того, передбачалося збільшення заробітної плати вчителя до 100 руб. Учитель за особливі заслуги при стажі 5-6 років отримував півтори платні, а через 12 років – дві. Таким чином, єпархіальні училища в селищах державних селян були першими в Росії постійними сільськими народними училищами, існування яких забезпечувалося щорічним фінансуванням [8, с.13].

У 1882 р. надійшло височайше повеління про влаштування при кожному сільському приказі удільного відомства по одному єпархіальному училищу, а для підготовки учителів для цих училищ були відкриті два “головні училища” - в Москві та Красному Селі (під Петербургом). Для викладання Закону Божого місцевою удільною конторою визначався священник, який отримував за це 75 руб. річної платні. З часом місцевим священникам було передано викладання усіх предметів у школі з щорічною платнею 145 руб., а утримання училищ було повністю передане удільним маєткам, де вони розташовувалися. Такі училища не підпорядковувалися Міністерству народної освіти, але удільні контори мали щорічно повідомляти губернських директорів училищ про їх число і кількість учнів. За звітами 1853 р., всього шкіл у поселеннях державних селян було 2782 з 139320 учнями, а в удільних 204 школах навчалось 7477 учнів [8, с.13]. Існували також школи гірничого відомства, але про них не залишилося, на думку І.П. Білоконського, достовірних даних.

Земство збирало інформацію про дореформені школи, які перейшли у їхнє відомство. Усі вони перебували у підпорядкуванні волосних управлінь, а учителями в них були священники, дяки, студенти семінарій, дворові люди, відставні унтер-

офіцери, міщани тощо. Але, як продовжує в кінці першої глави своєї монографії автор, і це ще не все. Крім жалюгідного ставлення шкіл, з точки зору педагогічної і санітарної, просто жахливим було становище до учнів: широко і повсюдно запроваджувалися шмагання різками і лозинами, биття лінійками і навіть палицями, не кажучи вже про такі покарання, як стояння учнів голими колінами на гречці, скубання за чуби і т. п. Наведеного достатньо, щоб скласти уявлення про дореформену школу і роль, яку вона відіграла у просвіті народу.

У главі “Короткий огляд стану справ народної освіти в земський період – з 1864 по 1895 р.” І.П. Білоконський пише, що до земства народною освітою займалися палата державного майна, удільні управління, духівництво – усі вони були покликані запроваджувати освіту серед народних мас. Не отримало від них земство ні досвіду ведення цієї справи, ні організації самої справи, тому що ніякого ведення і організації не було. І це цілком зрозуміло, бо фактичної більшості дореформених шкіл не існувало, точніше вони існували лише на папері. Земству довелося буквально створювати мережу народної освіти. На цьому шляху перед земством відкрилася широка і різнобічна робота, яку воно виконувало з честю.

Такі погляди на результати діяльності земств у сфері народної освіти автор монографії підтверджує фактичними даними по Курській губернії, де він тоді змушений був працювати як піднаглядний поліції.

До 1863 р. існувало 25 шкіл

1864 – 1873 рр. - 171 школа

1874 – 1883 рр. - 191 школа

1884 – 1894 рр. - 107 шкіл

1894 – 1896 рр. - 30 шкіл

Усього - 528 шкіл

Із наведених даних видно, що в тривалий доземський період було відкрито всього 25 шкіл, або 4,7 %, а всі інші 503 школи, або 95,3 %, виникли в земський період, з 1864 по 1896 р. включно. Розглядаючи утворення шкіл по десятиріччях, зазначимо, що в перші роки земської діяльності – 1864– 1873 рр. було відкрито 171 школу, або 32,4 %, у наступні 1874–1883 – 195 шкіл, або 36,9 %, у третє десятиріччя – 1884–1893 – 107 шкіл, або 20,3 %, нарешті, в останні три роки – 30 шкіл, або 5,7 %. При цьому автор звертає увагу на те, що ріст шкіл, прогресуючи в перше і в друге десятиріччя, в третьому помітно знижувався, що, безумовно, пояснює несприятливими умовами, в які земство було поставлене царським режимом після 1 березня 1884 р. [8, с.26].

Далі про фінансове забезпечення земських шкіл. За перші три роки свого існування земство Курської губернії витратило на шкільні потреби 500 руб., через тридцять років – 253084 руб.; а через 33 роки земством губернії на школи витрачено 3441176 руб. При цьому динаміка фінансових витрат відповідала динаміці росту земських шкіл по десятиріччях [8, с.32].

У контексті зазначеного заслуговують на увагу витрати земства губернії на народну освіту по відношенню до витрат необов’язкових і до загальної суми. Аналіз фінансового стану справ у повітах губернії по трьох десятиріччях (з 1864 р. по 1894 р.), здійснений автором монографії, свідчить, що витрати на народну освіту до загальної суми постійно підвищувалися як по повітах, так і в цілому по губернії. Що ж до необов’язкових витрат на освіту, то по повітах спостерігалася значна різниця, що пояснюється рухомістю необов’язкових витрат у відповідності з повсякденними потребами: у кожному десятиріччі були свої нужди, які вимагали відповідного фінансового забезпечення [8, с.39].

Детальний аналіз фінансових витрат Курського земства на народну освіту, зроблений І.П. Білоконським, виправданий тим, що без грошей “при самих добрих намірах, дуже мало можна досягти успіху в просвіті народу, і число асигнованих сум служить найточнішим показником ступеня того чи іншого ставлення до шкільної справи” [8, с.46]. Закінчується глава зведенням даних училищних рад про кількість шкіл, учнів та випускників з 1874 по 1895 р., а також відомостями

про грамотність рекрутів. Саме грамотність рекрутів була одним із головних показників рівня освіченості мас, а відповідно і рівня народної освіти, тому що головний контингент війська формувался за рахунок села.

Як наслідок такого аналізу, за 22 роки (1874 - 1896) число шкіл збільшилося в губернії на 224, учнів: хлопчиків – на 18931, дівчаток – на 5397. Заслугує на увагу, що за цей час кількість дівчаток у школах збільшилася на 9,1 %; населення з кожним роком усе більше усвідомлювало необхідність навчання жінок. Щодо числа грамотних серед призовиків і прийнятих на військову службу, то з 1874 по 1896 р. в Курській губернії призивався 449691 чол., серед них грамотних виявилось 70658, що становило 16 % [8, с.57-58].

Глава “Порівняння Курської з іншими земськими губерніями по організації справи народної освіти”, зазначається в монографії, має як теоретичне, так і практичне значення. Теорія проблеми полягає в тому, що на основі порівняння досягнень Курської губернії з іншими губернськими земствами можна зробити логічне узагальнення досвіду, який ґрунтується на глибокому проникненні в суть досліджуваного явища і дозволяє розкрити його закономірності. Практичне значення – це набутий досвід у певній галузі діяльності. Керуючись такими засадами, автор і розпочав свої дослідження у цьому напрямку. Першою проблемою стала кількість населення Курської губернії серед інших 34 земських. На основі статистичних даних з’ясувалося, що з населенням 2612 тис. чол. вона займала 7 місце. Потім постало питання про територію губернії, де вона серед інших, маючи 40827 кв. верст, посідала 26 місце і відносилася, таким чином, до густонаселених. Наступною була кількість населених пунктів у губернії. Порівняння вказало на 29 місце з 34 губерній. На той час у ній нараховувалося 3456 поселень. Аналіз шкільної статистики засвідчив, що Курська губернія займала видне місце серед інших у порівнянні числа шкіл земських з міністерськими і школами духовного відомства – шосте місце, а за кількістю шкіл відомств міністерства народної освіти – вісімнадцяте і, нарешті, за загальною кількістю початкових училищ – одинадцяте [8, с.70].

Водночас сама по собі ця кількість шкіл ще ні про що, на думку І.П. Білоконського, не говорила. Губернія за числом навчальних закладів може займати високе місце по відношенню до інших, але, якщо порівняти це з кількістю населення і площею, то з’ясується, що інші губернії, значно менші за кількістю населення і площею, будуть стояти набагато вище з точки зору задоволення потреб своїх людей в освіті. Тому далі важливо з’ясувати, на яку кількість населення і на яку площу припадає одна початкова школа.

Дослідження в цьому напрямку засвідчили, що в Курській губернії одна школа припадала на 1955 чоловік (26 місце серед 34 губерній) і на 30,44 кв. верст (четверте місце). Разом з тим здійснений аналіз ще не повністю відповідав на питання, визначені метою дослідження. Залишалось дізнатися, на скільки населених пунктів припадала одна земська школа. Таблиці, складені автором на основі офіційних даних земства за 1894 р., дозволяють дати відповідь і на це запитання. З’ясовується, що на одну школу в Курській губернії припадало 1,6 населеного пункту, а серед 34 губерній вона займала п’яте місце [8, с.73]. Отже, Курська губернія, стверджує І.П. Білоконський, належала до числа тих, для яких здійснення ідеї про відкриття земської школи в кожному селі стало мрією, досягнення якої було ближчим майбутнім, ніж для переважної більшості інших земських губерній імперії.

Наступним питанням, яке з’ясував автор монографії, був розмір витрат губерній на школи і місце, котре посідала Курська губернія як за загальною асигнованою сумою, так і за утриманням у середньому однієї школи. Аналіз показав, що за загальною сумою, асигнованою на народну освіту, Курська губернія займала далеко не останнє – 12 місце серед 34. Ця сума становила понад 283658 руб., що ж стосується витрат на одну школу, то земство губернії відставало від інших, виділяючи всього 558 руб. Принагідно зазначимо, що земство Харківської губернії виділяло на школи 292189 руб., а Чернігівської – 269602 руб., займаючи відповідно

3 і 15 місце серед губерній імперії, а на одну земську школу витрачали 514 і 554 руб. відповідно.

З метою конкретизації досліджуваної проблеми І.П. Білоконський зіставляв витрати земства на свої школи з фінансовими затратами інших відомств на церковно-епархіальні та школи грамоти. У Курській губернії нараховувалося 699 церковно-епархіальних і шкіл грамоти, на які загальна сума витрат становила 52244 руб. За такими показниками вона займала 10 місце серед інших губерній, в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти витрачалось 75 руб., і губернія за цим показником посідала 21 місце [8, с.74].

Різниця витрат на церковно-епархіальні, школи грамоти та земські школи різко кидається у вічі, причому витрати більшості губерній в середньому на одну церковно-епархіальну і школу грамоти вражають своєю мізерністю. Із 34 губерній тільки 9 витрачали понад 100 руб. (Харківська, Полтавська, Катеринославська, Рязанська та ін.) і лише у 2 із них витрачалось понад 200 руб. (Катеринославська – 242 руб. і Таврійська – 446 руб.) [8, с.77]. Статистичні дані свідчать, що за кількістю учнів Курська губернія стояла у перших рядах за загальною їх кількістю у початкових школах усіх відомств і нарізно в земських, церковно-епархіальних та школах грамоти. Водночас абсолютне число учнів саме по собі ще нічого не говорить – необхідно, стверджував автор, порівняти його з числом жителів і кількістю шкіл, щоб дізнатися, на скільки осіб припадає один учень і скільки учнів припадає на одну школу. По відношенню учнів до числа жителів Курська губернія перебувала у несприятливих умовах: у ній один учень приходився на 37,2 жителя. Якщо вважати середню сім'ю із 5 чол., то один учень, відповідно, припадав більше, ніж на 7 сімейств. Із 34 губерній тільки 8 перебували в таких же або ще гірших умовах. Так само за числом учнів у земських школах. Курська губернія займала непоказне місце – в середньому на земську школу приходилося 72,4 учня. Що ж до церковно-епархіальних зі школами грамотності, то там, навпаки, учнів мало, між іншим, в Курській губернії на одну школу, в середньому, припадало вдвічі менше, ніж в земських. У цілому висновок по початкових школах усіх відомств: на одну школу припадала в середньому незначна кількість через малу заповненість учнями церковно-парафіяльних зі школами грамотності [8, с.80].

З точки зору повноти статистичної інформації, І.П. Білоконський зіставляв із числом учнів, які приходилися на одну школу, кількість учителів початкової школи. З'ясувалося, що за кількістю учнів на одного вчителя Курська губернія посідала 21 місце із 34 земських губерній, причому на одного вчителя припадало 47 учнів, у 642 школах працювало 579 вчителів, із них 62,4 % чоловіків і 37,6 % жінок. Для порівняння: у Харківській губернії на одного вчителя припадав 41 учень, у 673 школах працювало 668 вчителів, із них – 40,1 % чоловіків і 59,9 % жінок; у Чернігівській губернії ці показники були – 51 учень, 609 шкіл, 542 вчителі, 56,8 % чоловіків і 43,2 % жінок відповідно [8, с.82].

Отже, вивчення стану народної початкової освіти в Курській губернії у порівнянні з іншими 34 земськими губерніями пореформеної держави дали можливість І.П. Білоконському, визначивши кількість населення і територію та зробивши пояснення про її густанаселеність і групування по великих поселеннях, обґрунтувати висновок про те, що за абсолютним числом шкіл, і особливо шкіл земських та церковно-епархіальних зі школами грамотності, губернія займала одне з провідних місць серед земських губерній. У зв'язку з тим, що в губернії одна школа припадала на 6 сіл, з'явилася можливість найближчим часом мати в кожному селі свою земську школу. Щодо фінансових витрат на освіту, то загальна сума в губернії становила 283685 руб., але на одну школу припадало всього 508 руб. Те ж саме відбувалося і з церковно-епархіальними училищами і школами грамотності, де цифри становили відповідно – 52214 руб. і 75 руб., що було в шість разів менше, ніж на одну земську школу.

За абсолютним числом учнів у початкових школах Курська губернія серед інших займала провідне місце, бо всього навчалось 70159 учнів, але при цьому в

земських – 40467, а в церковно-єпархіальних зі школами грамотності – 23116 учнів. За кількістю мешканців у губернії на одного учня припадало 37,2 чол., що становило 72,4 учні в земських школах і 33 - церковно-єпархіальних і школах грамоти. На одну школу Курська губернія в цілому мала 47 учнів, із них 18,3 % дівчаток, що визначало їй місце у другій половині загальної кількості губерній.

У главі про “Порівняння стану народної освіти в Росії і в інших країнах і становищі Курської серед інших губерній по грамотності населення” І.П. Білоконський підкреслював, що порівнювати становище народної освіти в доземський період із земським у значній мірі позитивно характеризує земство, бо тільки воно створило народну школу, якої до цього ще не існувало. Тільки земство “добровільно несло і несе зовсім необов’язкові для земства витрати на народну школу, постійно підвищуючи їх, і що головне – за більше ніж тридцятирічне існування земства не тільки не помічається збайдужіння з його боку до цієї важливої справи, а навпаки, все більше і більше проявляється до неї зацікавленість” [8, с.86]. Разом з тим, якщо поставити питання, чи все гаразд у шкільній справі, чи задовільно поставлено там матеріальне і педагогічне забезпечення, то поки що доводиться, вважає автор, обмежуватися стриманою відповіддю.

Справа в тому, що не можна було закривати очі на недоліки в шкільній освіті у порівнянні з передовими губерніями і європейськими країнами. При всіх напрацюваннях земства в європейській Росії початкову освіту отримувало 3 % населення. Разом з тим статистичні дані засвідчували, що діти шкільного віку, тобто від 7 до 11 років, становили 11 % загальної кількості населення. Отже, 8 %, або 9,500 тис. дітей, залишилося поза школою. З такою статистикою Росія посідала останнє місце серед європейських країн [8, с.92].

Для виходу з такого становища, на думку автора, потрібно було перш за все скласти загальний план діяльності, оприлюднити справжню кількість шкіл, виключивши ті, що існують на папері, визначити кількість дітей шкільного віку, платіжну спроможність населення, ті райони, які потребували нових шкіл, і з’ясувати, які витрати потрібні для підготовки необхідного шкільного персоналу, на постачання шкіл необхідними підручниками, навчальними посібниками і наочним приладдям. Одне слово, необхідно було визначити шлях до загальної народної освіти, що цілком досяжна і без надзвичайних затрат. Для цього потрібно зібрати з’їзд місцевих представників подібно тому, якими були з’їзди діячів технічної та професійної освіти, або сільськогосподарські ради, куди, крім технічних і чиновницьких осіб, запрошувалися люди, близько знайомі з сільським господарством і його галузями.

Суми, призначені на утримання шкіл і вчителів, повинні були складатися шляхом комбінування коштів, отриманих із місцевих джерел, губернських і повітових грошей та із громадських прибутків. На сільські громади повинні припадати головним чином господарські витрати на ремонт шкіл, опалення, освітлення, доставку води, утримання сторожа тощо. На органи місцевого самоуправління – витрати на навчальні посібники, приладдя і педагогічний персонал, а на державу – видача субсидій певного розміру найбільш біднішим громадам, які не спроможні утримувати школи, на їх будівництво і ремонт, оплату вчителям, на інспекторів і підготовку вчителів.

Наступна проблема – це обов’язкове для батьків право посилати своїх дітей своєчасно до школи. Вона настільки нагальна, як і вимога від дітей складати у певному віці відповідний екзамен у школі. Дехто стверджує, наголошував автор, що це є передчасна вимога, але чому ж тоді в окремих регіонах країни в німецьких колоніях і лютеранських приходах усі діти зобов’язані складати екзамени в школах, інакше їх не допускають до конформації. З цього необхідно робити своєчасні загальні висновки.

Звичайно, з улаштуванням початкової освіти потрібно продумати організацію відповідних повторних класів і відкриття вечірніх та недільних шкіл для дорослих.

Необхідно також відкрити при кожній школі бібліотеку з підбором книг, якими б мали користуватися учні і випускники, заснувати центральні учительські бібліотеки, хоча б одну на повіт, і волосні бібліотеки з книгами з прикладних знань.

Уряд, на думку автора, повинен взяти на себе видавництво дешевих книг. При друкуванні десятків тисяч екземплярів вони обходитимуться дуже дешево. Що ж до паперу, то цю проблему можна вирішувати за рахунок переробки дармової соломи на Півдні і лісів, які часто не мають збуту, на Півночі країни. Такими були загальні пропозиції щодо поліпшення справи народної початкової освіти у переформеній державі.

Отже, І.П. Білоконський, склавши відповідні таблиці, схеми і діаграми по 34 земських губерніях, запропонував принципово нову для свого часу методику статистичного обчислення. Суть її полягала в тому, що, розглянувши стан народної освіти в доземський період у Європі і Росії та зробивши короткий огляд цієї проблеми у земські 1864 – 1895 роки, автор на основі загальнонаукових та історичних методів порівняв стан народної освіти в Росії та інших країнах зі становищем Курської губернії серед інших губерній за грамотністю населення, розглянув шкільний вік, відношення села до школи, число шкіл та учнів, розподіл земських та міністерських шкіл по повітах і волостях; шкільні приміщення та вчительський персонал земських шкіл, шкільне попечительство, особливу увагу звернув на методику проведення класних занять, вечірні та недільні школи, народні читання і бесіди, завершаючи своє дослідження аналізом соціального стану учителів, учнів та випускників.

У науковій розвідці “Самоуправління і земство” здійснений змістовний аналіз історії утворення та діяльності земських установ, які в 1904 році відзначили 40-річчя свого існування. Незважаючи на, здавалося б, поважний вік такої громадської організації, далеко не всі визнавали її позитивну роль у розвитку суспільства. Одна частина противників земства стверджувала, що населення не володіє ніякими навичками до самоуправління, інша запевняла, що воно ще не дозріло до розуміння ролі земських установ. Як палкий прихильник земства, автор не поділяв такого підходу до оцінки діяльності місцевого самоврядування і позицію противників пояснював необізнаністю зі станом справ на місцях та ще незначною участю широких мас у земських установах.

Поставивши за мету вивчити таку проблему, як важливість місцевого самоврядування в житті народу, І.П. Білоконський шукав коріння земського управління в далекому минулому. На його думку, першою серед європейських країн, де виникло самоврядування, була Англія. Виявляється, що в “англійців з незапам’ятних часів усі натуральні і грошові податки стягували в залежності від доходності майна: хто багатий і сильніший, той платив і більше грошей, і на нього випадало більше громадських робіт, а хто бідніший, слабкіший – той і платив менше, і менше ніс натуральних повинностей” [9, с.2]. Характерно, що в розподілі повинностей брали участь усі платники: дворяни, селяни, робітники і духовні особи. Вони збиралися разом і домовлялися, хто скільки мав платити і які повинності виконувати. Водночас, щоб зберегти право на участь у вирішенні місцевих справ, жителі почали розподілятися по церковних парафіях. Це пояснювалося тим, що кожен житель, приписаний до тієї чи іншої парафії, внісши суму на утримання церкви і її причту, мав повне право брати участь у всіх справах своєї парафії. “При цьому він міг належати до якого завгодно віросповідання – католицького, лютеранського, англіканського, іудейського чи магометанського: особи усіх віросповідань повинні були нести церковні витрати і брати участь у всіх парафіяльних справах” [9, с.2].

Хоча з жителів збирали податки, і вони відбували повинності не тільки на церковні потреби, але спочатку парафіяни вибирали лише церковних старост і розподіляли між собою податки. Згодом вони почали відати такими господарськими справами, як дороги, притулки, поліція. У такому вигляді дрібне

земське самоуправління існувало тривалий час.

Разом з тим в Англії з давніх часів з великих землевласників обирали мирових суддів, які спочатку займалися лише судовими проблемами, а потім до їх рук перейшли всі місцеві справи, включаючи і призначення на земські посади: поліцейських службовців, попечителів притулків, доглядачів доріг тощо. Так у кінці XVIII ст. англійське самоуправління із рук населення перейшло в руки великих землевласників і вихідців із їхнього середовища – мирових суддів [9, с.3]. Вони очолили земські установи, складали кошториси прибутків і витрат, стежили за виконанням усіх земських повинностей, ревізували майно, відали будівництвом в'язниць і дорожніх споруджень, розглядали справи по скаргах щодо земського оподаткування. Чотири рази на рік у визначений час в усіх графствах Англії під головуванням шерифів засідали мирові судді і вирішували усі земські справи.

У своєму дослідженні І.П. Білоконський зазначав, що у таких з'їздах, крім суддів, брали участь слідчі, наглядачі в'язниць, доріг, робітничих будинків, поліцейські, присяжні тощо, але вони не мали права голосу і лише давали суддям необхідні довідки і повідомлення. Англійський народ, звичайно, був вкрай незадоволений такими порядками. Він не забував утрачених ним прав самоуправління, повсюдно лунали скарги на господарювання мирових суддів і поміщиків. “Англіїці чекали лише зручного моменту, щоб скинути з себе владу багатих і знатних землевласників, і такий час настав у 1789 році. У цей час прокинувся французький народ і стряхнув весь світ своїм пробудженням. Він розбив ланцюги рабства, і на його заклик до свободи відгукнулись усі народи, в яких не заглухло ще людське достоїнство” [9, с.5].

Англіїці, як сусіди французів, зазначає далі І.П. Білоконський, першими відгукнулись на французьку революцію. Вони, безумовно, силою б добилися своїх прав, але англійське дворянство не допустило цього: воно пішло на поступки і тим самим відвернуло протистояння, яке відбулося у Франції. Однак робилося це повільно, і лише через 45 років після французької революції, в 1834 році, в Англії запанувало широке самоврядування [9, с.5].

Власне, англійці не вводили нічого нового, а лише повернули і розширили те самоврядування, яке було у них до переходу влади у руки мирових суддів. Усе знову розпочалося з парафій, але вони не відповідали нагальним потребам, а тому їм було надано право, за власним бажанням, звичайно, об'єднуватися в округи, у яких населення стало повним господарем місцевого самоуправління. “Збираючись разом, вони вибирали із свого середовища декілька чоловік, які виконували усі постанови зборів жителів округи” [9, с.6]. Вибірні децю нагадували наші земські управи, але відрізнялися від них тим, що працювали на громадських засадах. Крім того, службовці англійських управ працювали не щоденно, а з'являлися в визначений час раз на місяць або на тиждень і розглядали усі справи, які вели службовці управи по найму: бухгалтери, діловоди, касири, збирачі податків, інженери, попечителі притулків, доглядачі доріг тощо. Отже, безпосередніми земськими працівниками в Англії були особи, які служили по найму.

Далі І.П. Білоконський наголошує, що мирові судді безпосередньої участі у земських справах не брали, але користувалися значними правами. Так, з'їзд мирових суддів був вищою інстанцією, в якій розглядалися справи по місцевому самоуправлінню, а мировим суддям були підсудні усі посадові особи певного самоврядування. В особі мирових суддів багаті і знатні дворяни та землевласники змішувалися в округах з рештою населення і спільно вирішували усі справи. Уряд зовсім не втручався у діяльність місцевого самоуправління, а лише контролював земські установи щодо дотримання ними існуючого законодавства. З цією метою час від часу уряд надсилав ревізорів, і незаконні постанови земських управ опротестовувалися міністрами, але усі члени місцевого самоврядування мали право оскаржити дії міністрів у королівському суді.

“У 1888 році було здійснено нову реформу, яка ще більше розширила англійське самоуправління. Уся Англія була розділена на 122 графства, відповідно, приблизно

нашим губерніям. У кожне графство призначався начальник, як у нас губернатор. В Англії він називався лорд-намісник і зовсім не втручався в місцеві справи, які повністю перебували в руках земства” [9, с.7]. На чолі земства у кожному графстві населення обирало голову управи, посада якого поєднувалася з обов’язками мирового судді і члена управи. Така земська управа відала всіма справами графства: податками, школами, лікарнями, дорогами, в’язницями і взагалі всіма установами. Навіть поліція була підпорядкована земству, тому що згідно з реформою 1888 року в з’їздах мирових суддів брали участь завідуючі поліцією. “Із усього сказаного, - продовжує І.П. Білоконський, - ми бачимо, в Англії з дуже далеких часів народ сам може розпоряджатися своїми справами, і самоуправління в цій країні до такого рівня увійшло в плоть і кров усього населення, що ні один англієць навіть увияти собі не може, - яким чином можливо відсторонити населення від громадських справ і, без його відома, розпоряджатися тими коштами, які він віддає на задоволення потреб і нужд своєї округи” [9, с.8].

На думку автора дослідження, короткий аналіз діяльності англійського місцевого самоуправління свідчить, що населення цієї країни вважає народний самовияв і свободу природним правом людини. І таке право захищене законом, бо виборні представники народу беруть участь в управлінні державою і в будь-який час можуть притягнути до відповідальності кожного міністра, який би осмілювся порушити освячені віками громадянські права англійців.

Розглядаючи історію утворення місцевого самоврядування в Російській державі, І.П. Білоконський зазначає, що народи цієї імперії ніколи не користувалися такими правами і свободами, як англійці. Правда, в часи політичної роздробленості Київської Русі існували народні віче і князівські думи, але вони відрізнялися тим, що участь у народному віче була не обов’язковою, а князівська дума складалася із людей знатних і родових. Розглянутий період називався князівським і він проіснував до утворення Московської централізованої держави на чолі з царем. З того часу роль віче виконував земський собор, а замість князівської думи виникла боярська дума. У той час, як у віче могло брати участь все населення, до складу земського собору входили лише представники з духівництва, дворян і чиновників, при цьому вони мали лише дорадчий голос.

“Тільки з 1598 року земський собор став установою виборною, і якщо земський собор не був представником населення, то тим більше такою не була боярська дума” [9, с.10]. Перш за все це була установа аристократична, дворянська, в якій брали участь високі чини із кола бояр. Потім боярська дума була дорадчим органом при царі і самостійного значення не мала. Усі питання обговорювалися в ній за наказом царя. З приходом на престол Петра Першого вся влада зосередилася у руках самого царя. “З цього часу і до 1864 року, тобто упродовж 175 років в Росії не існувало вже ніяких ознак навіть і такого незначного представництва, яким були земський собор і боярська дума” [9, с.11]. Поневолене населення було позбавлене елементарних людських прав та можливості захистити себе від сваволі з боку влади і поміщиків. У перший рік царювання Катерини II (1762 р.) дворянство, звільнене від військової повинності, переходило з простого служивого стану в привілейований [9, с.11]. Ходили навіть чутки, що народ буде звільнений від кріпацтва. Однак йому довелося пробути в неволі ще сто років.

Конкретизуючи досліджувану проблему, автор стверджує, що ідея про земські установи виникла одночасно з проектом про звільнення селян реформою 1861 р. У 1862 році в раду міністрів представлено на височайший розгляд проект Положення про земські установи, який потім було розглянуто і схвалено особливими дорадчими зборами. 1 січня 1864 року підготовлений проект Положення про земські установи, набувши сили закону, було запроваджено в 34 губерніях Європейської Росії і в області Війська Донського [9, с.13].

У Положенні 1864 р. зазначалося, що земські установи утворюються для відання справами, які належать до місцевих потреб і нужд кожної губернії і кожного повіту. До їх компетенції належали перш за все такі справи: відання майном, капіталами і

грошовими ресурсами; облаштування і утримання земських будівель, інших споруд та шляхів сполучення; заходи по забезпеченню народного продовольства; завідування земськими благодійними закладами; шляхи припинення жебрацтва; страхування земського майна; турбота про розвиток місцевої промисловості і торгівлі; участь у попечительстві про народну освіту, охорону здоров'я і в'язниці; охорона лісів, полів, садів і луків; виконання покладених на земство обов'язків військового і цивільного управління та участь у справах поштових повинностей; розподіл державних грошових зборів, розкладка яких по губерніях і повітах покладалася на земські установи; призначення, справляння і витрати місцевих зборів для задоволення земських фінансових потреб губернії чи повіту; надання уряду відомостей і висновків по справах, що стосуються місцевих господарських нужд губернії чи повіту; надання на пропозицію уряду відомостей, що стосуються земського господарства, і останнє – проведення виборів у члени та інші посади земських установ і виділення коштів на їх утримання [9, с.14].

Такими були структурно–функціональні обов'язки земського управління, визначені Положенням 1864 р. Реформування державного і суспільного організму імперії, котре розпочалося у 60-70-х роках ХІХ ст., через свою масштабність та особливості політичного та соціально–економічного розвитку затягнулося, як відомо, на тривалий час. Особливе значення мала реорганізація системи управління. На цей процес значний вплив справила зміна ідеологічного фону у владних структурах, що відбулася після Олександра ІІ. Олександр ІІІ мав досить консервативні погляди на систему державних відносин і провів відповідні зміни в урядових колах. Від вирішення державних питань були усунуті М.Т. Лоріс-Меліков, М.Х. Бунге, а урядовий курс почали визначати К.П. Побєдоносцев та Д.А. Толстой, відомі своїм консерватизмом. Метою нової політики стала кореляція нововведень попереднього царювання, зокрема у системі місцевого самоуправління.

У рамках цієї програми було запроваджено нове положення від 12 липня 1890 року, яке проголошувало земство державною установою, перетворивши органи місцевого самоврядування в казенну організацію.

Застосовуючи порівняльно–історичний метод дослідження визначеної проблеми як засобу аналітико–синтетичного відтворення основних етапів розвитку місцевого самоврядування, І.П. Білоконський зазначає, що у Положенні 1864 р. земські установи розділялися на повітові та губернські. Повітовими земськими установами називалися повітові земські збори і повітові земські управи. Повітові земські збори склалися з гласних, яких обирало населення. Вибори гласних відбувалися на з'їздах землевласників, міських виборців, виборних від сільських общин. У з'їздах повітових землевласників мали право брати участь особи, які володіли певним цензом, тобто землями, будинками, господарським та іншим майном. Крім окремих землевласників, у виборах могли брати участь в особі своїх представників торгові, освітні та інші компанії і товариства, уповноважених від церковнослужителів, якщо вони мали відповідний ценз. Тобто “у з'їздах повітових земських землевласників могли браати участь стільки представників, скільки в повіті було цензів на правах приватної власності” [9, с.15]. Зібравшись, виборні обирали гласних до земських зборів.

Гласні від міст обиралися на з'їздах міських виборців, у яких мали право брати участь особи з купецькими посвідченнями, власники фабрик, заводів, торгових і промислових закладів, річний оборот яких становив не менше 6 тис. руб.; особи, які володіли нерухомою власністю від 500 до 3 тис. руб.; довірені особи від приватників, різних установ, товариств тощо [9, с.17]. У з'їздах виборщиків від сільських общин брали участь особи, призначені волосними сходами. “Таких виборщиків мало бути не більше третини від загального числа домогосподарів, але при умові, що від кожного сільського товариства було не менше одного представника” [9, с.16]. На з'їздах у виборах не мали права брати участь особи, молодші 25 років, засуджені і не виправдані судом, відсторонені від посади, такі, що перебувають під судом і слідством,

признані недієздатними, виключеними із духовного відомства. Не мали права обиратися в гласні губернатори, віце-губернатори, члени губернських правління, губернські і повітові прокурори і службовці поліції. “Гласні обиралися на три роки і поза земськими зборами не користувалися ніякими перевагами і не отримували ніякої платні” [9, с.18]. Земські повітові збори обирали земську управу і губернських гласних. Голова земської управи, якого затверджував на посаді губернатор, і члени управи отримували платню, розміри якої визначали земські збори. Губернські збори склалися з губернських гласних, котрих обирали повітові земські збори терміном на три роки. Число губернських гласних залежало від кількості гласних повітових земських зборів. Голоували на земських зборах предводителі дворянства, а голова губернської земської управи затверджувався міністром внутрішніх справ, з дозволу якого, крім чергових, в окремих випадках назначалися надзвичайні губернські збори. “Окрім управи, губернські збори могли обирати зі свого середовища гласних для відання різним земським майном і виконання окремих доручень” [9, с.20]. Так у загальних рисах аналізує форму і зміст земського Положення 1864 року І.П. Білоконський.

У наступному розділі своєї наукової праці “Самоуправління і земство” автор наголошує, що період 80-90-х років XIX ст. став часом поступового згорання кардинальних реформ і переходу до консервативних перетворень, характерних для уряду Олександра III. 12 липня 1890 року було прийнято Нове положення, яке проголошувало земства державними установами, підпорядковували їх правилам, які існували для казенних інституцій. Посилювався контроль адміністрації за земством, губернатору надавалося право постійного і ретельного нагляду за діяльністю земських установ, ревізії рішень земських зібрань та управ і підзвітних їм організацій. Для контролю за правильністю і законністю постанов і розпоряджень земства, зазначалося в новому Положенні, утворювалася нова установа – губернське у земських і міських справах присутствіє. Подальшим кроком уряду було визнання земської служби державною і встановлення відповідальності голів і членів земських управ перед адміністрацією губернії. “Нарешті, даним Положенням міністру внутрішніх справ і губернатору надавалося право затверджувати обраних земськими зборами осіб на посаді голови та членів управи, причому міністру внутрішніх справ надавалася влада заміщати в необхідних випадках ці посади на свій розсуд” [9, с.23].

Втім реакційним чиновникам з уряду Олександра III і цього було замало. У новому Положенні дворяни виділялися в окремі виборчі збори, а число їх збільшувалось настільки, що гласні усіх інших курій становили менше половини. Крім того, від участі у земських зборах усувалося духовенство, євреї і, за невеликим винятком, представники “за дорученням”. Внаслідок зазначеного зменшилася загальна кількість виборців. Замість з'їздів землевласників і міських, що існували до 1890 р., запроваджувалися збори виборців, із яких у перших брали участь спадкоємці і особові дворяни, а в других – інші виборці. Сільські з'їзди виборців взагалі скасовувалися і замінялися волосними сходами, при цьому установа розкладом кількість гласних із числа обраних затверджувалася губернатором, який визначав і чергу вступу інших обраних осіб на випадки вибуття затверджених до закінчення трьох років.

Після такого нововведення склад гласних був таким: від перших зборів виборців (дворян) – 57,1%, від других (усіх інших станів, крім селян) – 13,3% і від сільських общин – 29,6%. Порівнюючи ці дані з попередніми виборами до нового Положення, зазначимо, що кількість селян по 30 земських губерніях зменшилася на 2190 представників [9, с.23-24]. Значний вплив на зменшення кількості селянських гласних мало заснування інституту земських начальників у 1889 р. “Перебуваючи в безпосередній залежності від цих чиновників, селяни боялися висловлювати при них свої погляди, не кажучи вже про те, що затвердження гласних від селян губернатором відбувалося, звичайно, по відгуках тих же земських начальників” [9, с.24].

Здавалося, продовжує І.П. Білоконський, що після такого скорочення Положення 1864 р. змінювати у місцевому самоврядуванні вже не було чого. І все ж у земства вилучили справу народного продовольства, ліквідували право самооподаткування, створювались перепони в діяльності народної освіти, медицини, ветеринарії. У Київській, Подільській і Волинській губерніях були запроваджені “земства”, в яких гласних не обирало місцеве населення, а призначало начальство, після чого в управах стали служити такі ж чиновники, як і в інших державних установах. Так, завдяки новому Положенню 12 липня 1890 р., вважає автор, земство розвалилося. На його думку, “земство – це не більше і не менше, як широке самоуправління, в якому за допомогою виборчих представників, повинно брати участь усе населення” [9, с.25].

Нове Положення перетворило земство в станову, головним чином, дворянську установу, а губернські і повітові управи були реформовані в канцелярії, підпорядковані адміністрації, яка затверджувала лише угодних їм голів і членів зазначеної інституції. Так поступово царський режим замість громадської самодіяльності запроваджував адміністративну централізацію, а замість участі суспільства в управлінні – строгу опіку над повсякденним життям населення країни. Міцно затверджувався бюрократичний устрій, наполегливо усувалися громадська ініціатива і прояв суспільної думки, створювалася основа для адміністративної сваволі і особистого нагляду [9, с.28].

Порівнюючи обидва положення про місцеве самоврядування, І.П. Білоконський робить узагальнюючий висновок про тогочасне становище в суспільно-політичному житті країни: “відсутність свободи совісті, свободи слова, свободи друку є настільки причиною розриву між урядом і суспільством, наскільки і наслідком системи управління, яка установилася у нас у зв’язку з відчуженням від народу” [9, с.30]. Автор вважав, що нетерпимість до релігійних переконань і заборона на відкрите і правдиве слово про державні та громадські справи стали повним позбавленням і обмеженням, яке усвідомлювали не тільки освічені кола суспільства, але й основна маса населення. Таке становище загострювало ситуацію в суспільстві. Відсутність релігійних свобод і свободи слова для уряду стала однією з відчутних перешкод поєднання його діяльності з істинними потребами держави, що, врешті-решт, вело до розриву з суспільством. Для країни в цілому, на переконання І.П. Білоконського, це стало причиною хронічного занепаду політичного, економічного і культурного життя. Політика утиску духовних інтересів народу, його права на віру, слово і друк є неминучим супутником бюрократичної системи управління. Самовладна бюрократія, не знаючи нужд суспільства, для підтримки свого авторитету і для збереження хоча б якогось порядку в державі, не запропонувала інших методів керівництва, крім наказів і примушування. Саме цю зброю вона і спрямувала проти інакомислячих, до яких відносила і земців. Особливого утиску зазнавали особистість і її громадські права.

Обмеження земського руху, можливість тотальної адміністративної сваволі над правами особи стали неминучими супутниками бюрократичного режиму, який, на думку автора, був характерний для усіх галузей державного управління. Зважаючи на те, що ця праця була опублікована в 1904 р., І.П. Білоконський уникає безпосереднього звинувачення царського уряду в утисканні прав і свобод людини, але вимагає дотримання громадських прав “системою державних організацій” і незалежним судом. “Правильна організація суду і встановлення його незалежності від адміністрації становить нагальну потребу держави і необхідний оплот недоторканності громадських прав особи” [9, с.30].

Отже, продовжує автор, для досягнення поставленої мети необхідно створити такі умови: свобода совісті, повна відсутність переслідувань за віру і переконання; свобода слова; свобода друку; незалежний суд. Тільки при дотриманні зазначених загальних прав людини можна говорити про плідну роботу земського самоврядування. Що ж до місцевого самоуправління, в цілому, то для ефективної його роботи, подальшого розвитку, І.П. Білоконський пропонував наблизити

земство до населення за допомогою утворення низової земської організації, надавши їй можливість самодіяльності і самоуправління. Передбачалося замінити земську виборчу систему на основі безстановості, залучивши до цієї роботи усе місцеве населення. Надати земським установам такої самостійності, щоб адміністрація мала право лише контролювати, а не втручатися в діяльність земства. Земству, нарешті, повинна бути забезпечена стабільність. Для утворення таких земських організацій потрібно було докорінно переглянути діюче Положення про земські установи, звернувши особливу увагу на народну освіту. Тільки через поширення освіти серед населення можлива розумна організація суспільного життя. “Необхідно, щоб права суспільства в цій галузі були розширені, щоб на нього були покладені не тільки турботи про матеріальні кошти для народної освіти, а справжнє володіння змістом і формою навчання, щоб школа була відкрита для контролю за її діяльністю” [9, с.31].

Підсумовуючи розглянуту проблему в цілому, І.П. Білоконський пропонував поряд із земельною і земською реформами запровадити в суспільстві свободу совісті, слова, друку і незалежний суд. Але, продовжував він, буде помилкою обмежитися лише зазначеними заходами, якщо навіть мати на увазі земське самоврядування. Дуже важливим і необхідним має бути участь виборчого народного представництва в законодавчій діяльності. Без такої участі не може бути забезпечена взаємна довіра та єдність державної влади з суспільством, бо тільки вона здатна послідовно сприяти здійсненню законодавчої справи, забезпечити її повну плідотворність і цілеспрямованість, відповідність справжнім інтересам країни. Для того, щоб законодавча робота не залишалася більше в руках консервативної бюрократії, необхідно суспільству, в особі своїх виборних представників, брати активну участь у зміцненні державного порядку і народного добробуту на міцній законодавчій основі, яка має бути не тільки обов’язково-визначальною, але й відповідати сучасним поняттям про право, правду і справедливість. Таким було розуміння І.П. Білоконським проблеми взаємовідносин самоуправління і земства.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов–на–Дону. – 1904. – 47 с.
2. Білоконський І.П. В годы бесправия. – М., 1930. – 420 с.
3. Білоконський І.П. Голод, вырождение, вымирание и невежество русского народа, как следствие полицейского строя. – Ростов–на–Дону.–1906. – 170 с.
4. Білоконський І.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. 1907. - № 5. – С. 54 – 55.
5. Білоконський І.П. Земское движение. – М., 1914. - 399с.
6. Білоконський І.П. Земство и конституция. – М., 1910. - 183с.
7. Білоконський І.П. Курское губернское земство. – Курск, 1903. – 270 с.
8. Білоконський І.П. Народное начальное образование в Курской губернии. – Курск, 1897. – 487с.
9. Білоконський І.П. Самоуправление и земство. – Ростов–на - Дону.–1904.–34 с.
10. Білоконський І.П. Харьковское губернское земство. – Харьков, 1901. – 340 с.

Володимир Гаврилов

ЗАГОТІВЛІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В СЕЛАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ У 1943-1953 рр.

Сільськогосподарське колгоспне виробництво, що перебувало в занепаді після окупації, зазнало в післявоєнні роки нових поневірянь. Зазначимо, що особливістю колгоспної системи була не тільки нещадна експлуатація колгоспників, а й латання